
ƏMƏKDAR RƏSSAM İSMAYIL MƏMMƏDOVUN YARATDIĞI ŞAMAN “DƏDƏ QORQUD”

Türk xalqlarının mədəniyyət, mənəviyyatlarını birləşdirən, tarixində iz qoyan əbədi dəyərlərindən biri “Kitabi Dədə Qorqud” dastanıdır. Qədim türklərin bədii təfəkkürünü özündə cəmləşdirən bu abidə, bütün türk dünyasının mifik, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, ictimai, əxlaqi görüşlərinin ən mötəbər mənbəyi, qədim türk dilinin ən ulu kitablarından biridir. Türklərin ictimai düşüncəsini, adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərinin köklərini axtaran bu dastana müraciət etməlidir.

Dədə Qorqudun bir obraz olaraq araşdırılması, baxmayaraq ki, bu barədə kifayət qədər yazılıb, indiki dövrdə də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Təsviri sənətdə rast gəldiyimiz yaşlı qocanın fərqli üz cizgiləri, müxtəlif geyim, əlindəki aksesuarları ilə verilməsi onunla bağlıdır ki, qəhrəmanın dəqiq faktlara əsaslanan obrazı yoxdur. Bu səbəbdən rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və s. sahələrdə başqa-başqa dəst-xətlərdə əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Bu məqalədə isə rəssam İsmayıl Məmmədovun Dədə Qorqud dastanına əsaslanaraq yaratdığı seriyadan Dədə Qorqud portreti haqqında söz açacam.

Azərbaycan müasir təsviri sənətinin rəngkarlıq, qrafika, teatr-dekorasiya və monumental rəngkarlıq sahələrində məhsuldar çalışmaqla təkrarolunmaz əsərlər yaradan sənətkarlarımızdan biri də Əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədovdur. İ.Məmmədovun özünəməxsus dəst-xətti ilə yaratdığı əsərlərinin kompozisiya quruluşu mürəkkəb, mövzu yükü əhatəli, koloriti milli çalarlarla zəngindir.

Rəssamın mifoloji və folklor mövzularında yaratdığı monotipiya nümunələri özünün mövzu dairəsinin çoxşaxəliliyi, icra manerası və bədii həlli baxımından diqqəti cəlb edir.

İ.Məmmədov, belə əsərlərindən biri olan “Dədə Qorqud” əsərində Şərq mədəniyyətinin ənənəvi xüsusiyyətlərini, onun simvolik çoxmənalılığını, eləcə də türk xalqlarının mütərəqqi cəhətlərini ümumiləşdirməklə bu tendensiyaları birləşdirməyə - vəhdətdə verməyə çalışmışdır.

Rəssamın 1990-cı ildən başlayaraq 20 ildir ki çalışdığı “Dədə Qorqud” hekayələrinə həsr etdiyi bu seriya müxtəlif formatlarda və dillərdə nəşr edilmişdir.

İ.Məmmədovun əsərləri onunla seçilir ki, o Azərbaycan milli koloritinin xüsusiyyətlərini ifadə etdiyi tablolarına, dünya rəngkarlığının ənənələrini də gətirərək eyni vəhdətdə uyğunlaşdırır.

Kompozisiyası mürəkkəb və müxtəlif olan seriyada Dədə Qorqudun portreti mərkəzdə və aşağı, yuxarı hissələrdə boylardan fragmentlər verilmişdir. Dədə Qorqud obrazı kompozisiya həllinə, ideya dolğunluğuna görə digərlərindən fərqlənsə də, ifadə üslubu və janr xüsusiyyətinə görə eynilik təşkil edir.

Saçı, saqqalı ağarıb bir-birinə qarışmış yaşlı, müdrik qoca sağ tərəfə əylərək qopuzunu¹ sol əlində dizi üzərinə qoyub fikrə dalmışdır. Rəssam obrazın gözlərini göy rəngdə verməklə onun türk əsilli olmasına işarə edir. İ.Məmmədov Dədə Qorqudun geyimini və onun üzərində olan ornament və işarələri qeyd etməklə obrazın baksı², şaman olmasını bildirmək istəmişdir. Bir sıra mənbələrdə şaman geyimlərindən qeyd edilərkən günəşi simvolizə edən detallardan söz açılır. Şaman cübbəsi ənənəvi olaraq otuz parçadan hazırlanmış sayılsa da gerçəkdə altmışa yaxın müxtəlif parçadan ibarət olur. Cübbənin əsas qismi maral, ya da ağ qoç (qoyun) dərisindən hazırlanır. Başqa parçalar bu pencəyə tikilir. Bu parçalar Şamanların ruhlar dünyasında olduğunu düşündüyü varlıqların simvollarıdır. Pis ruhların pıçıltılarını dinləmək üçün digər detallarla bərabər ay, günəş və ulduzlar da cübbədə təsvir edilir [9]. İ.Məmmədovun obrazının geyiminin bir necə parçadan ibarət olması tam olaraq aydın görünür. Hətta şaman geyimlərində olduğu kimi Dədə Qorqudun geyiminin dirsəyində günəşin simvolu verilmişdir.

Bəzi araşdırmalar şamanların qopuzdan istifadə etdiklərini sübut etmiş və hətta bu mənbələrdə Dədə Qorqudun adı da çəkilir.

Çokan Vəlixanovun təsbit etdiyi bir əfsanəyə görə “Horhut” adlı bir şaman, Qırğız şamanlarına (baksı) qopuz çalmağı və türkü söyləməyi öyrətmişdir.

¹ - “qopuz” sözünün etimologiyası qop qədim türkcədə “ucalıq”, “yüksəklik”, uz isə “avaz”, “sehrli musiqi ahəngi” anlamını verir [6].; Qopuzun yaranma tarixi eramızdan çox-çox əvvəllərə aid edilir. Alət haqqında ilk məlumata uyğur Koço dövlətinə elçi göndərilmiş Vanyen-Tenin (982 il) kitabında rast gəlik. Ona görə, uyğurların mahnı oxuyarkən çaldıqları əsas musiqi aləti qopuzdur [7].

² -Baxşı - özbək, qazax, qırğız, uyğur, türkmən, xorasani türk və qaraqalpaq xalqlarının şair-nəğməkarı. Qaraqalpaqlarda və qazaxlarda bu termin **baksı** şəklində işlənir. Bakşı, Bağşı, Bahçı, Baxçı, Baksı olaraq da deyilir. Monqollar Böge və ya Büge deyirlər.

Radlovun araşdırmalarına görə Qırğız şamanları XIX əsrdə digər toplumların şamanları kimi “davul”³ deyil, telli bir saz olan “qopuz” çalırdılar. Kazak Qırğız baksıları ayinlərində digər “ata-övlilər”la bərabər “Qorqud Ata övlüyə”ni də köməyə çağırırlar [2, s. 27].

Əsərin sənətsüənəslıq baxımından təhlili zamanı daha bir detal, qopuz diqqəti cəlb edir. Digər rəssamların Dədə Qorquda həsr etdikləri portretlərində verilmiş qopuzdan fərqli olaraq İsmayıl Məmmədovun “qopuz”u mənbələrdə verilmiş detallara tam uyğun gəlir, baxmayaraq ki, rəssam onu özünəməxsus tərzdə təsvir edib. Yazılı mənbələr göstərir ki, qopuz ilkin yaranışında iki simli olmuş, sonralar isə yeni simlər əlavə edilmişdir [3, s. 177]. Rəssam gördüyümüz kimi, qopuzu iki simli verərək türk mədəniyyəti haqqında dolğun biliyə malik olduğunu göstərmişdir.

Qopuz başlığına diqqət yetirdikdə onun insan gözlü, dağ keçisi (və ya qoç) buynuzlu təsvir edilərək, qopuzun sanki canlı bir varlıq olduğu görünür.

Ç. Vəlixanova görə, Dədə Qorqud qopuzundan şamanlar da ayin vaxtı çalğı aləti kimi istifadə edirdilər. Ondan, çox əski çağlardan üzü bəri xəstələri müalicə etmək məqsədilə də istifadə etmişlər. Altay, qırğız, xakas qopuzçularının bu çalğı alətinin köməyi ilə xəstələri sağaltması V. Radlovun, V. Viktoroviçin və b. əsərlərindən məlumdur. Dədə Qorqudla bağlı rəvayətlərdə ölümün belə qopuzdan qorxaraq Qorquda yaxınlaşa bilməməsi qeyd olunur. Qopuz səsinin ecazkarlığı, müqəddəsliyi əşidildikcə ölüm Dədə Qorquddan kənardadır. Qopuz susanda ölüm Dədə Qorqudun canını ala bilər. Başqa bir rəvayətdə isə qopuzun Dədə Qorqudun qəbri üstündə indi də “xorxud” deyə yanıqlı səs çıxartması söylənilir. Bütün bunlar qopuzun xalq arasında sakrallaşdığına sübutdur [5].

Qopuzun başlığı, ayı simvolizə edən buynuz, Dədə Qorqudun baş geyiminin ön hissəsində olan ayla eynilik təşkil edir. Ay, türk xalqlarının etiqadında, kosmoqonik təsəvvürlərində aparıcı obraz kimi özünəməxsus yer tutmuşdur. Kompozisiyanın yuxarı küncələrində günəş və ayın təsviri verilmiş və rəssam bunları təsadüfən verməmiş,

³ -Davul şamanın əsas atributudur. Şaman praktikasında davul təkə kamı ekstaza gətirən, musiqi aləti deyil, həm də onu göyə qaldıran, yerin altına endirən minik növüdür. Türk şaman davulları bir-birinə çox bənzəyir və başlıca simvolik işarəsinə görə eyniyyət təşkil edir. Davul haqqında ilk məlumatlardan birinə Yenisey kitabələrində də rast gəlik [10].

Ayin keçirmək üçün lazımlı olan obyektlərin ən əhəmiyyətli davuldur. Altaylılar və Sahalər davula “tüngür” deyirlər. Davul Türklər tərəfindən tarixin ən qədim dövrlərindən bəri istifadə edilməkdədir. Buna aid Çin qaynaqlarında da qeydlər mövcuddur. Tarixçi Gerdizinin məlumatına görə, qədim Yenisey Qırğızları və Oğuzlar qopuz istifadə etmişlər. Bu xüsusiyyətiylə də qopuz türklərin milli çalğı aləti olmuşdur. Yəni bu günkü sazın atası qopuzdur [4, s. 43-44]

türk dininin təməl qaynaqlarından olan Göy Tanrı kultu ilə bağlı olmasına əsaslanmışdır. Hətta bəzi şaman geyim və aksesuarlarına (misal üçün davul) diqqət etsək, ay və günəşin müxtəlif formalarına rast gələrik. Bir mənbədə bu haqda belə yazılmışdır: “Cənub Altaylılarda davulun dərisindəki şəkillər qırmızı ya da ağ daş boya ilə çəkilər. Bunu çəkənlərə “yürücü” deyilir. Şəkillər davulun həm xarici, həm də iç üzündə olur. Bunlar Şamanist dünya görüşü ilə qurban mərasimlərini əks etdirən şəkillərdir. Davulun dərisinin üstündəki şəkillər, bəzi yerdəki və göydəki əfsanəvi varlıqlara aiddir. Yuxarıya doğru sağda ay, solda günəş rəsmi verilir” [11]. Bu faktı qeyd edildiyi kimi, İ.Məmmədovun əsərinin kompozisiyasında da ay və günəşin düzülüşü eynidir.

Qədim miflərdə Günəş qadın, Ay kişi başlanğıcını, Günəş ananı (yəni Gün Ana)⁴, Ay isə atanı, Günəş istini, Ay soyuğu, Günəş cənubu, Ay şimalı və s. təəcəssüm etdirirdi. Əski türklər qoruyuculuq funksiyasının Tanrı tərəfindən Günəşə və xaqanlara verildiyinə inanmış, onların rəmzlərini eyniləşdirmiş və müqəddəsləşdirmişlər [1, s. 142].

Obrazın diqqət çəkən detallarından biri də baş geyimidir. Özünəməxsus formada təsvir edilmiş başlığın, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ön hissəsində verilmiş ay simvoluna əsasən şamanlara məxsus olması danılmazdır. Şaman geyimləri haqqında aparılan araşdırmalar bu nəticəyə gəlmişdir - “Şaman geyimlərində başa taxılan təpəlik və ya papaq adlanan başlıq əsas detallardan biridir.

Şamanların ən mühüm geyimlərinin “başlıq” la tamamlandığı və başlığın ən önəmli element olduğu müəyyən edilmişdir. Şamanlara görə, onların gücü, başlarına geydikləri “başlıq” da gizlənilir [12].

İsmayıl Məmmədov obrazını tamamlamaq üçün Dədə Qorqudu qədim türk yazısı və simvolları ilə dövrüyyəyə almışdır. Bu işarələrin əlaqəsizliyinə baxmayaraq, onlar kompozisiyada olan digər detallarla bir vəhdətdədir və təsəvvürdə abstrakt olaraq canlanmasına baxmayaraq, insana konkret əhval-ruhiyyə bəxş edir.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, şaman, qopuz, günəş rəmzi, ay rəmzi.

⁴- Gün Ana (Qırğızca: Күн Әне, Qazaxca: Күн Ана, Yakutca: Күн Ийэ, Balkarca: Кюн Ана, Osmanlıca: آنا گون ifadə olunur) - Türk və Altay mifologiyasında Günəş Tanrıçası. Kün Ana və ya Günəş Ana olaraq da bilinir. Bəzən Yaşık Ana da deyilir. Gün Ana Altay Türklərinin Tengriçilik inancında günəş ilə birlikdə Göy Aləminin ən yüksək qatında oturan, günəş tanrıçası olaraq bilinən müqəddəs bir varlıqdır. Bu inanca görə Gün Ana insanların ilk böyük anası, və Ay Ata ilk böyük atasıdır və göyün yeddinci qatında otururlar. İndiki vaxtda qızlara Günəş adının verilməsinin səbəblərindən biri də bu inancla bağlıdır [13].

ƏDƏBİYYAT

1. Araz Qurbanov. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr . Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, BAKI -2013, s. 328
2. E. Rossi, “Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırmalar”, Çev. M. Şakiroğlu, Erdem Dergisi. C.12. S. 34 (Mayıs 1999), s. 210.
3. Nizami Xəlilov. Qopuzdan saza. - Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 240 səh.
4. Sadettin GÖMEÇ. ŞAMANİZM VE ESKİ TÜRK DİNİ. PAÜ. Eğitim Fak.Derg. 1998, Sayı:4. s. 43-44.
5. Türk əfsanə sözlüyü. Dəniz Qaraqud, Türkiyə, 2011, səh. 135.
6. <http://atlas.musigi-dunya.az/az/qopuz.html>
7. [<http://az.wikipedia.org/wiki/Qopuz>
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/Baxşı>
9. <http://www.bilinmeyenturktarihi.com/samanlarin-giyim-ve-kusamlari-1.html>
10. <http://dede.musigi-dunya.az/k/kam.html>
11. <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/20.php>
12. <http://www.bilinmeyenturktarihi.com/samanlarin-giyim-ve-kusamlari.html>
13. http://tr.wikipedia.org/wiki/Gun_Ana

Рамиль Гулиев (Азербайджан)

Шаман «Деде Коркут», созданный заслуженным художником Исмаилом Мамедовым

На основе анализа ряда фактов в статье утверждается, что созданный И.Мамедовым образ Деде Коркута является образом шамана. Несмотря на то, что содержание образа Деде Коркута продолжает оставаться дискуссионным, художник изобразил своего героя именно как «шамана, умеющего импровизировать». Серия работ И.Мамедова и, в том числе портрет Деде Коркута, представляет собой своеобразный памятник, который увековечивает бытие тюркской культуры, концентрирует в себе традиционные ценности тюркского мира.

Ключевые слова: Деде Коркут, шаман, гопуз, символ солнца, символ луны.

Ramil Guliyev (Azerbaijan)

Shaman “Dede Gorgud” created by Honoured Artist

Ismayil Mammadov

On the basis of the analysis of a series of facts in the article there is asserted that the image of Dede Gorgud is a shaman image. Despite that the substance of the image of Dede Gorgud remains to be debatable, the artist described his hero just as “a shaman able to improvise”. I.Mammadov’s series of works including the portrait of Dede Gorgud is a peculiar monument which immortalizes the objective reality of the Turkic culture, concentrates traditional values of the Turkic world in itself.

Key words: Dede Gorgud, shaman, gopuz, symbol of the sun, symbol of the moon.

